

לסיימה של מסכת שבועות בתוספתא

ירחמיאל ברודי*

לפני מספר שנים, פרסם יואב רוזנטל מאמר העוסק בסיום מסכת שבועות במשנה, בתוספתא ובתלמוד הבבלי.¹ מטרתו העיקרית הייתה להציע שבמסורת קדומה של עריכת המשנה, שהגיעה לבבל, הפרק האחרון של משנה שבועות כלל שתי משניות בלבד, ללא רשימת המקרים המפורטת שהיא רוב הפרק לפי מרבית עדי הנוסח. בהתאם לכך מודגש המשתמע מן התלמוד הבבלי. כלשונו של המחבר:²

אחלק את העיון לשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בתופעות העריכה הבולטות בפרק השמיני של מסכת שבועות במשנה עצמה. עיקרו של המאמר הוא בחלקו השני, העוסק בבירור העדויות על משניות הפרק בתלמוד הבבלי... החלק השלישי עוסק בבירור עדותה של התוספתא; חלק זה משמעותי בעיקר לחקר התוספתא עצמה, אבל מתוך הבהרת הממצא בתוספתא מתבהרת גם תרומתה לשאלת תולדותיו של הפרק במשנה.

לא באתי לדון כאן בחלקי המאמר העוסקים במשנה ובתלמוד הבבלי אלא בחלק המוקדש לתוספתא בלבד, לשם "חקר התוספתא עצמה", ללא נקיטת עמדה בנוגע לתזה המרכזית של המאמר. בסעיף זה של מחקרו תרם רוזנטל לא מעט להבנת הקטע הנידון בתוספתא, ובעיקר להבנת ה"מסורות" המייחדות אותו. עם זאת, תפיסתו בנוגע לעריכת התוספתא ולמעמד של עדי הנוסח שלה אינה נראית לי, ובדברים שלהלן אסביר את הסיבות לכך ואציע הבנה שונה של העניין. אפתח בהצגת הנתונים ובעיות נוסח, ולאחר מכן אעבור לענייני העריכה. הקטע המסיים את תוספתא שבועות (ו, ו-ז, עמ' 453–454 במהדורת צוקרמנדל) כולל את הרכיבים האלה: רשימת מקרים מפורטת שלגבי כל אחד מהם נקבע אם השומר חייב או פטור מתשלום חומש ומהבאת קורבן אשם כדין שבועת השומרים, הערת סיכום קצרה המוסכת על רשימה זו, כלל המנסח את העיקרון העומד מאחורי הדינים הספציפיים ו"מסורתא" כפולה הדנה במקרים שברשימה ובפסיקת ההלכה בכל מקרה ומקרה ומציינת אותם באמצעות רמזים תמציתיים. "מסורתא" זו מופיעה בראש הקטע הנידון בכתב יד ארפורט של התוספתא ובסופו בכתב יד וינה ובדפוס.

* פרופ' ירחמיאל ברודי, החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
1 י' רוזנטל, "לתולדותיו של הפרק האחרון במסכת שבועות", תרביץ פג (תשע"ה), עמ' 5–50. אני מודה לידידי פרופ' חיים מיליקובסקי שקרא טיוטה של מאמרי והעיר כמה הערות מועילות.
2 שם, עמ' 6.

מלבד ההבדל הזה בסדר הרכיבים, ההבדלים הבולטים בין עדי הנוסח נוגעים לחסרונם בעדי נוסח מסוימים של רכיבים המצויים בעדי נוסח אחרים. הנוסח הארוך ביותר של רשימת המקרים נמצא בדפוס הראשון והוא כולל 11 מקרים, שמתוכם מקרים 4–5 חסרים בכתב יד ארפורט ומקרה 5 חסר אף בכתב יד וינה. ה"מסורתא" השנייה כוללת 11 פריטים ("חייב" או "פטור") בכתב יד ארפורט ורק 8 פריטים בנוסח המשותף לכתב יד וינה ולדפוס. ניתן בקלות להסביר את כל החסרונות הנ"ל באמצעות דילוגים מחמת הדומות,³ והעובדה שהגרסה הארוכה של המסורתא המצויה בכתב יד ארפורט מתאימה באורכה – ובעיקרו של דבר אף בתוכנה (ראו להלן) – לגרסה הארוכה של רשימת המקרים המצויה בדפוס תומכת בכך: כל אחד מעדי הנוסח הללו שמר בנאמנות על אחד החלקים המרכיבים את הקטע למרות הפער שנוצר בין רשימת המקרים ובין המסורתא בכל אחד מהם.⁴

המקרה הראשון שברשימה עומד לבדו ומציג מקרה שבו דינם של כל סוגי השומרים (שומר חינם, שומר שכר, שוכר ושואל) אחד. עשרת המקרים האחרים שברשימה מאורגנים בזוגות, ובראש כל זוג מוצגת פניית הבעלים לשומר מסוג זה או אחר בלשון "היכן שורי?". לאחר מכן מוצגים שני מקרים אפשריים שבהם השומר טען תחילה X (ונשבע) ולאחר מכן טען Y, וקביעה אם בעקבות כך הוא חייב או פטור. נוסף על כך כל מקרה כולל הנגדה לדינו של שומר מסוג אחר המנוסחת בלשון "מה שאין כן ב...". הנגדה זו אינה במקומה בשניים מהמקרים כמו שהסביר רוזנטל:⁵

בצד החסרונות והשיבושים המיוחדים לכל אחד משני כתבי היד של התוספתא, יש ברשימה קושי ניכר המשותף לכל עדי הנוסח – שני כתבי היד ונוסח הדפוס: שתי הלכות 'מה שאין כן בנושא שכר והשוכר' במקרים 6, 7 שבמרכז הרשימה, תמוהות, ולא ניתן לפרנסן. שני מקרים אלה באים להדגים הבדל הלכתי בדין חומש ואשם הקיים לכאורה בין שואל מכאן לנושא שכר ושוכר. דא עקא, אין כל הבדל בדינם של שומרים אלה במקרים 6, 7. מפרשי התוספתא עמדו כמובן על הקושי הניכר במקרים אלה וביקשו לתקן את נוסחם. מכל מקום העובדה שקושי זה משותף לכל העדים, בשני ענפי הנוסח של התוספתא, מחייבת עיון נוסף.

לדעתי הפתרון לקושי זה פשוט למדי, ואינו צריך להפתיע לאור מה שהראיתי במקום אחר. לשלושת עדי הנוסח העיקריים של התוספתא – כתב יד ארפורט, כתב יד וינה והדפוס – היה 'אב' משותף ובמקומות לא מעטים שלושתם משמרים שיבושים הנובעים ממורשתם

³ ראה רוזנטל, שם, עמ' 26, 28.

⁴ אף בכתב יד וינה אין התאמה בין מספר הפריטים: הוא שמר על 10 מקרים אבל במסורתא נוסחו 8 פריטים בלבד.

⁵ רוזנטל, שם, עמ' 27–28.

לסיומה של מסכת שבועות בתוספתא

המשותפת.⁶ כל מה שצריך לעשות הוא להגיה בשני המקרים הנידונים "וכן" במקום "מה שאין כן", ולהניח שהנוסח "מה שאין כן" נובע מאשגרה מן המקרים שמסביב הכוללים כולם את הצירוף הזה. הצעה זו נתמכת באופן מפתיע מן ה"מסורתא" הראשונה המשותפת לכל עדי הנוסח. לשם הבהרת העניין, אעתיק את הטבלה שבה הסביר רוזנטל את משמעותה של מסורתא זו וכן את הפסקה הבאה מיד לאחר מכן במאמרו:⁷

הסימן	רשימת המקרים		
	אמר לו איני יודע [...] פטור	אמר לשומר חנם היכן שורי	2
שנים מה שאין בשואל	מה שאין כן בשואל		
	אמר לו נגנב או אבד [...] חייב		3
"	מה שאין כן בשואל		
והשואל	אמר לו איני יודע [...] חייב	אמר לשואל היכן שורי	4
שנים מה שאין כן בשומר חנם	מה שאין כן בשומר חנם		
	נגנב או שאבד [...] פטור		5
"	מה שאין כן בשומר חנם		
ושואל ⁸	אמר לו איני יודע [...] חייב	אמר לשואל היכן שורי	6
שלשה נושאים ונותנים	מה שאין כן בנושא שכר והשוכר		
	נגנב או שאבד [...] פטור		7

⁶ י' ברודי, משנה ותוספתא כתובות: נוסח, פרשנות ועריכה, ירושלים תשע"ה, עמ' 14–27 ונוסח לועזי מקוצר: R. Brody, *Mishnah and Tosefta Studies*, Jerusalem 2014, pp. 45–57

⁷ שם, עמ' 30–31.

⁸ כנוסח כתב יד ארפורט, ונראה לי ברור שיש להעדיף נוסח זה; הדפוס גורס 'ושמר חנם' ואילו כתב יד וינה מביא נוסח כפול: 'ושואל חנם'. ראו: רוזנטל, עמ' 30 והע' 135. רוזנטל הדפיס במקום זה במאמרו: ושמר חנם/ושואל.

ירחמיאל ברודי

	מה שאין כן בנוש' שכר והשוכר		
8	אמר לנוש' שכר והשוכר היכן שורי	ואמ' איני יודע [...] פטו'	"
	מה שאי' כן בשואל	שנים מה שאין כן בשואל	
9	מת או נשבר או נשבה [...] חייב		
	מה שאין כן בשואל		"
10	אמר לנושא שכר והשוכר היכן שורי	אמר איני יודע [...] חייב	אחד נושא
	מה שאין כן בשומר חנם	שנים מה שאין כן בשומר חנם	
11	נגנב או שאבד [...] פטור		
	מה שאין כן בשומר חנם		"

הלשון הצפוי בסימן ביחס לסיפא של מקרים 6, 7 בהתאמה לשאר המקרים, הוא 'שנים מה שאין כן בנושא'. לשון זה, החוזר בשאר איברי הסימן, מבטא כאמור את מבנה הרשימה, המורכבת מזוגות מקרים. אבל בזוג המקרים 6, 7 במקום הדגשת המבנה הזוגי של הרשימה, בציון 'שנים', מה שאין כן [...], מצורפים בסימן מקרים 6, 7 למקרה 8, שאחריהם: 'שלשה נושאין ונותנין', ללא 'מה שאין כן'. נמצא שאף כאן החריגה העיקרית היא בהלכות 6, 7 התמוהות.

לטעמי, הסיבה לסטייה זו בניסוח הסימן ברורה: מי שניסח אותו גרס במקרים 6, 7 'וכן בנושא שכר והשוכר', ולכן לא היה יכול לנסח 'שנים מה שאין כן...'. משום כך סימן את מקומם של מקרים אלו באופן אחר, בשילוב עם מקרה 8: 'שלשה נושאין ונותנין'. במילים אחרות: מסורתא זו נוסחה על פי שלב במסירת התוספתא הקודמת ל'אב' המשותף של שלושת עדי הנוסח שבידינו; אפשר לכנות אותו 'סב' משותף. בשלב הבא, ב'אב' המשותף, נשתבש 'וכן' פעמיים ל'מה שאין כן', ושתי ה'מסורתא' (שנרשמו מן הסתם בגיליון של ה'סב' המשותף) הועתקו בגיליון; וכאשר התפצלו ענפי הנוסח לאחר מכן, ה'מסורתא' הכפולה

לסיימה של מסכת שבועות בתוספתא

הוכנסה בתחילת הקטע בכתב יד ארפורט או באחד מאבותיו ובסוף הקטע באביהם המשותף של כתב יד וינה והדפוס.⁹ תופעה זו שכיחה בנוגע להוספות שנרשמו תחילה בגיליונות של כתבי יד ולאחר מכן חדרו לנוסח הפנים בצאצאיהם של אותם כתבי יד.¹⁰ אולם רוזנטל לא הלך בדרך זו. הוא הציע חידוש מרחיק לכת בנוגע לעריכת התוספתא:¹¹

אפשר אם כן שהסימנים כאן לא באו על מנת לשקף את רשימת המקרים המפורטת והמנוסחת שעמדה לפניהם, אלא הם העומדים בבסיס הרשימה – היא נבנתה, מולאה ונוסחה על פי הסימנים, ומסתבר שמכאן גם מקצת שיבושיה. לכך מתאימה היטב גם העובדה שבכל עדי הנוסח באים כאן יחד – באופן יוצא דופן – שני סימנים המציינים לשלושה איברים שונים ברשימת המקרים, והעשויים לשמש כמעין הוראות לבניית הרשימה ולמילוייה.

מסתבר אפוא שרשימת המקרים בתוספתא משקפת משנה שיש בה רשימת מקרים, אבל זו לא דווקא המשנה שעמדה בתחילה לפני התוספתא. בירור כלל העדויות מלמד שרשימה זו שבתוספתא, שלא הסתיימה היטב, עשויה להיות תולדת שלב עריכה שהורה על ייסוד רשימת מקרים בתוספתא במקביל לרשימת המקרים בסדר המשנה. ומסתבר שהיה זה שלב מאוחר, שכן הוראותיו – סימני המסורתא' – שרדו בעדי הנוסח.

וכפי שהסביר בהערה 156 על אתר, לדעתו שני ענפי הנוסח (זה של כתב יד ארפורט מצד אחד וזה של כתב יד וינה והדפוס מצד שני) מילאו אחר הנחיות העורך המאוחר, כל אחד בדרכו; אחד מהם סידר את המסורתא בראש רשימת המקרים והשני סידר אותן בסופו. תיאוריה זו קשה מאוד על פניה: היא מחייבת להניח (א) שבמקום לנסח (בכתב או בעל פה)

⁹ מכיוון שטקסט ה"מסורתא" ארוך יחסית, היה צורך לרשום אותו בגיליון, לצד הקטע הרלוונטי של המקור. אי לכך סופר שחשב שמקומו של מסורתא אלו בתוך הטקסט יכול לבחור בין שני מיקומים אפשריים שאין לאחד מהם יתרון ברור על משנהו: בתחילת הקטע או בסופו.

¹⁰ שאול ליברמן העיר לפני שנים רבות על נקודה זו (תוספתא ראשונים, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 180, מובא על ידי רוזנטל בעמ' 34, הערה 156): "בד וכי" כתובה המסורתא בסוף המסכת, וזה מוכיח שהיא הוכנסה מן הגליון, ולפיכך היא נודדת ממקום למקום. "אולם נראה שרוזנטל לא הבין אל נכון את דבריו, ולכן כתב: "אבל הסברו של ליברמן אינו פשוט. אם מקומם של הסימנים בראש הרשימה, ככ"י ארפורט, קשה להסביר את הכנסתם בכ"י וינה ובדפוס במקום כה רחוק ממקומם המקורי כתוצאה הכנסה מגיליון. ייתכן אם כן שגם ההסבר לחילוף המקום נעוץ בתולדותיהם המיוחדות של סימנים אלה. שילובו של טקסט במקומות שונים המרוחקים זה מזה עשוי ללמד שמקומו המקורי היה לאו דווקא באחד המקומות שבהם שולב, אלא בצד הטקסט שהוא 'גולש' סביבו. ייתכן שגם כאן כאשר נקבעו הסימנים, כמעין הוראות לייסוד של רשימת מקרים, הם נקבעו לא בראש הרשימה ולא בסופה, אלא בצד היחידה המסיימת את תוספתא שבועות. "נראה לי ברור שליברמן לא התכוון לומר שהמקום הנכון של ה"מסורתא" הוא בראש הרשימה – כפי שהראה רוזנטל אף מיקום זה מוקשה – אלא שהמסורות הללו הן הערות המוסבות על נוסח הפנים שנרשמו בגיליון ולא חלק מקורי של הטקסט. יש אפוא הסכמה שהמקום המקורי של המסורתא היה בגיליון, אך לדעת ליברמן (ולדעת) הטקסט שלצידו הביא את רשימת המקרים, מה שאין כן לדעת רוזנטל.

¹¹ רוזנטל, שם, עמ' 34–35.

טקסט של 200 מילים לערך שהיה כבר מסודר במחשבתו העדיף העורך המאוחר להשאיר לבאים אחריו כתב חידה ("שנים מה שאין כן בשואל והשואל שנים מה שאין כן בשומר חנם ושואל שלשה נושאין ונותנין שנים מה שאין כן בשואל אחד נושא שנים מה שאין כן בשומר חנם") ולסמוך עליהם שיצליחו לבנות/לשחזר על פיו את רשימת המקרים בהתאם לכוונתו; (ב) ששני מוסרים הצליחו במשימה זו באופן בלתי תלוי; (ג) שהם בנו את הרשימה במילים זהות כמעט לחלוטין. יתרה מזו, תיאוריה זו על מעמדם של שני ענפי הנוסח של התוספתא אינה עולה בקנה אחד עם הימצאותם של שיבושים רבים המשותפים לשלושת עדי הנוסח המקיפים של התוספתא, המלמדים קרוב לוודאי על כך שהם משתלשלים מנוסח כתוב אחד שהוא 'אביהם' המשותף.¹² מחקרי בעניין זה הגיע כנראה לידי רוזנטל אחרי שכתב את מאמרו והוא התייחס אליו בהערה אחת ובה כתב: "ברודי דן שם גם בשיבושים המשותפים לכל עדי הנוסח של התוספתא, המלמדים לטענתו על אב קדום המשותף לכל עדי הנוסח... ממצאיו ומסקנותיו זקקים דיון נפרד, ובדעתי לעסוק בכך במקום אחר."¹³ ומכיוון שטרם פורסם דיון זה אינני יודע כיצד התכוון לדחות את מסקנותי או ליישב את הסתירה הקיימת לכאורה בינן ובין שחזורו בנוגע לקטע בסוף מסכת שבועות.

בניגוד להצעתו של רוזנטל ובהתאם לדבריו התמציתיים של ליברמן,¹⁴ נראה לי שרשימות ה"מסורתא" נוצרו על בסיס נוסח ערוך – ומן הסתם כתוב – של התוספתא. כמו הערות המסורה של כתבי הקודש, הן נועדו לאפשר לסופר או למגיה לוודא שהפריטים שברשימה הועתקו בטופס שלפניו בצורה תקינה, ולמטרה זו אפשר להסתפק (כמו בהערות המסורה) בניסוח קצר ואף עמום במידה מסוימת.¹⁵ אומנם במקרה זה, כך מסתבר, הן גרמו דווקא לשיבושים בנוסחו של כתב יד ארפורט כאשר ניסה מאן דהו להתאים רשימה של 9 מקרים לרשימה של 11 פסיקות. אולם כעת ניתן להסתייע בהן כדי לשחזר את צורתה המקורית של התוספתא במקום זה.¹⁶

12 ראה לעיל הערה 6. במקומות שצוינו שם הדוגמות לקוחות ממסכת כתובות אולם אפשר להרבות בדוגמות ממסכתות אחרות, כפי שאפשר להתרשם לדוגמה מהצעות התיקון הכלולות בפירוש הקצר של ליברמן במהדורת התוספתא, למרות גישתו השמרנית בנוגע לנוסח הפנים.

13 שם, עמ' 28 הערה 122.

14 לפי הבנתי, ראו הערה 10 לעיל.

15 אומנם לא ברמת הכתיב וכדומה, ומבחינה זו אפשר לדמות אותן דווקא ל"סימנים" הנפוצים בתלמוד הבבלי, השייכים כנראה לתקופה שבה התלמוד נמסר עדיין בעל פה. אף בשתי ההיקריות של המילה "מסורתא" שרשם מיכאל סוקולוף במילונו (M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*², Baltimore and Ramat-Gan 2002, p. 690), ברור שמדובר בהערות הנסבות על טקסט קבוע וערוך: אחת הדוגמות היא הערת מסורה העוסקת במספר הפסוקים במקרא והשנייה הערה על שמות הפרקים וסדרם במסכת תלמודית.

16 השו: רוזנטל, עמ' 33–34, שהראה שניתן להסביר את שלוש הפסיקות השגויות בכתב יד ארפורט מתוך הכרה שהפסיקות שנועדו למקרים 7–11 שויכו בכתב יד זה למקרים 6–10. אך לדעתו 'תזווה' זו קרתה כשניסו לצרף מלכתחילה רשימת מקרים (ללא פסיקות) עם

לסיומה של מסכת שבועות בתוספתא

רשימת פסיקות, ולדעתי היא קרתה בשלב של הגהה, כאשר רשימה שכללה מקרים ופסיקות הלכה 'תוקנה' על פי רשימה נפרדת של 'מסורה' שכללה פסיקות בלבד.